Wstęp

Badania nad dziejami i kulturą każdego kraju, ich zakres i możliwości są zawsze warunkowane zachowaną spuścizną źródłową, w tej zaś kluczowa jest spuścizna piśmiennicza, co w konsekwencji prowadzi nas do zbiorów archiwalnych, bibliotecznych i muzealnych. Te jednak nie zawsze mogą dostarczyć podstaw do poszerzania naszej wiedzy. Burzliwa historia Polski i całej Europy Środkowej, liczne konflikty zbrojne, modyfikacje granic, rabunki dokonywane przez wkraczające obce armie, a potem przez zaborców i przez okupantów, w ogromnym stopniu zubożyły zasoby dziedzictwa historycznego i kulturowego: zbiory archiwalne i biblioteczne ulegały zniszczeniom, były wywożone poza granice krajów, przekazywane różnym instytucjom bez właściwej dokumentacji czy zwyczajnie zawłaszczane[1]. Brak źródeł szczególnie odczuwalny jest dla epoki średniowiecza, powodując, że w naszym poznaniu dziedzictwa tego okresu mamy wciąż szereg „białych plam". Wszakże to na tym średniowiecznym dorobku kształtowało się późniejsze piśmiennictwo i kultura narodowa, tak Polski, jak pozostałych krajów regionu, powstawały pierwsze dzieła miejscowych twórców, kształtowały się języki narodowe. Jak dokładnie wygląd-

[1] Por. przykładowo D. Matelski, *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR. Próby restytucji: archiwa – księgozbiory – dzieła sztuki – pomniki*, Poznań 2003; idem, *Polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury w XX wieku*, Toruń 2005; idem, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, t. 1–2, Kraków 2006; M. Spandowski, *Polskie zbiory inkunabułów zniszczone, rozproszone i przemieszczone w czasie i w wyniku II wojny światowej*, Rocznik Biblioteki Narodowej 44 (2013), s. 5–36 oraz tom: *Księgozbiory, biblioteki, wydawnictwa i twórcy podczas konfliktów zbrojnych i politycznych. Stan badań i perspektywy badawcze*, red. M. Chrząstowska, A. Łuczak, Poznań 2021; I. Hlaváček, *Bludné cesty českých středověkých rukopisů*, [w:] *Pocta profesoru Janu Kuklíkovi*, Praha 2000, s. 59–66; L. Veselá, *Rukopisy a švédská knižní kořist z českých zemí*, Studie o rukopisech 50 (2020), č. 1, s. 25–45; *Navrácená švédská kořist: příběh jediného souboru rukopisů ukořistěných švédskou armádou za třicetileté války, který byl vrácen zpět do českých zemí*: Moravský zemský archiv v Brně, 12. listopad – 22. prosinec 2014: katalog výstavy, Brno 2014 oraz artykuł M. Bláhovej w tym tomie.

Adam Mickiewicz University Press © 2025

dały te procesy? Jakie czynniki je inspirowały? Jak wyglądała recepcja kultury zachodnioeuropejskiej i chrześcijańskiej? Są to pytania, na które historyk nie zawsze może udzielić zadowalającej odpowiedzi i w wielu przypadkach może podejmować się tylko hipotetycznych rekonstrukcji.

Świadomość potrzeb badawczych w tym zakresie mieli już badacze XIX w. i początku XX w., poszukujący reliktów rodzimej kultury w bibliotekach i w archiwach krajów sąsiednich, odkrywając i wydając zabytki niezachowane w zbiorach krajowych[2]. Badania te owocnie i z wieloma sukcesami naukowymi kontynuowane były w XX i na początku XXI w. Postępuje też specjalizacja badań nad zachowaną, niekiedy szczątkowo, spuścizną, jak chociażby w postaci rozwijającej się z sukcesem fragmentologii[3].

Z uwagi na fakt, że od XIX w. polscy historycy, bibliotekarze, lingwiści, muzealnicy i archiwiści starają się rejestrować rozproszony materiał historyczno-kulturowy dotyczący Polski, znajdujący się w zagranicznych archiwach, bibliotekach i muzeach, to powstała w wyniku tych działań literatura (katalogi, inwentarze i artykuły) jest bardzo obszerna i obejmuje zarówno czasy najdawniejsze, jak i współczesne, zatem nie sposób jej tutaj przytaczać[4]. Jak wiadomo

---

[2] Tylko tytułem przykładu dla Polski i Czech: A. Przezdziecki, *Wiadomość bibliograficzna o rękopisach, zawierających w sobie rzeczy polskie przejrzanych w poniektórych bibliotekach i archiwach zagranicznych w l. 1846–1849*, Warszawa 1850; L. Malinowski, *Ewangelia św. Mateusza R. V, 1–12. Kazanie na dzień wszech świętych. Zabytki języka polskiego z wieku XV, z rękopisu DLII Biblioteki kapitulnej w Pradze*, Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny 22 (1895), s. 230–318; *Kazania świętokrzyskie*, wyd. A. Brückner, Prace Filologiczne 3 (1891), s. 697–740; E. Chwalewik, *Zbiory polskie: archiwa bibljoteki gabinety galerje muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w Polsce i na obczyźnie*, t. 1–2, Warszawa–Kraków 1926–1927; J. Pečírka, *Zpráva o rukopisech českých v královské bibliotéce v Stockholmě se nacházejících*, Časopis Musea Království českého 25 (1851), 1, s. 76–108, 2, s. 59–84, 3, s. 30–42; V. Flajšhans, *Knihy české v knihovnách švédských a ruských*, Praha 1897; B. Dudík, *Forschungen in Schweden für Mährens Geschichte*, Brünn 1852.

[3] W. Duba, C. Flüeler, *Fragments and Fragmentology,* Fragmentology. A Journal for the Study of Medieval Manuscript Fragments 1 (2018), s. 1–5; P. Pludra-Żuk, *Czy potrzebna nam fragmentologia? Na marginesie pierwszego numeru pisma „Fragmentology"*, Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 64 (2019), nr 4, s. 173–182; K.K. Figaszewska, *Fragmenty rękopisów średniowiecznych – stan badań i perspektywy badawcze. Średniowieczne fragmenty zachowane w Archiwum Państwowym w Szczecinie*, Studia Źródłoznawcze 57 (2019), s. 99–112; M. Starzyński, *Nieznany komentarz do* Retoryki *Cycerona z X wieku. Oprawa rękopisu nr 899 ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie*, Studia Źródłoznawcze 51 (2013), s. 69–73; idem, *Fragment* Metamorfoz *Owidiusza z X wieku w oprawie rękopisu ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie*, Meander 68 (2013), s. 107–114; idem, *„Włocławski" fragment karolińskiego lekcjonarza z przełomu VIII i IX wieku*, Roczniki Historyczne 88 (2022), s. 167–181.

[4] Z nowszych prac wymieńmy przykładowo: *Polonika w zbiorach Archiwum Narodowego Szwecji: (Riksarkivet) Skoklostersamlingen*, t. 1, oprac. E. Teodorowicz-Hellman et al.,

Adam Mickiewicz University Press © 2025

zresztą, istotnym zadaniem wielu polskich instytucji naukowych i projektów jest utrwalanie śladów naszego dorobku historycznego jako podstawy do zachowania pamięci o jego wartościach, w tym rozpoznania rękopiśmiennych poloników w zbiorach tak polskich, jak obcych.

Prezentowany zbiór studiów ma zatem służyć ukazaniu badań szczegółowych nad średniowieczną i nowożytną spuścizną źródłową, czyli z jednej strony pogłębieniu dyskusji nad losami księgozbiorów bibliotecznych, archiwaliów, a z drugiej nad losami pojedynczych zabytków piśmiennictwa, które wskutek burzliwej historii nie były znane bądź dostępne środowisku naukowemu historyków, filologów, bibliologów i archiwistów. Został on przygotowany we współpracy z polskimi oraz z zagranicznymi badaczami, przede wszystkim z Czech i ze Słowacji, zajmującymi się średniowieczną i nowożytną kulturą piśmienną, archiwistyką, bibliotekoznawstwem czy naukami pomocniczymi historii. Koncentracja uwagi na Europie Środkowo-Wschodniej ma głębokie uzasadnienie związane z losami historycznymi tego obszaru oraz wzajemnymi powiązaniami polityczno-kulturowymi[5]. Z perspektywy poszukiwania polskiego dziedzictwa kulturowego,

red. A. Nowicka-Jeżowa, Warszawa 2006; *Polonika ze zbiorów zamku Skokloster. Katalog*, oprac. M. Eder, Warszawa 2008; D. Chemperek, *Poloniści w archiwach szwedzkich: najnowsze badania nad polonikami*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 181–189; K. Kossarzecki, S. Szyller, *Rękopisy Biblioteki Załuskich w Sankt Petersburgu*, Roczniki Biblioteki Narodowej 44 (2013), s. 243–258; *Habent sua fata libelli. Z dziejów polskich księgozbiorów prywatnych włączonych do Cesarskiej Biblioteki Publicznej w latach 1832–1850*, ibidem, s. 259–288; A. Wagner, *Nieznane cymelia introligatorstwa średniowiecznego w Bibliotece Uniwersytetu Mikołaja Kopernika*, Rocznik Biblioteki Narodowej 44 (2013), s. 177–210; *Współczesne księgozbiory polskie za granicą. Informator*, cz. 2: *Polonika w bibliotekach obcych*, oprac. B. Bieńkowska, E. Maruszak, J. Puchalski, Warszawa 2016 czy szereg tomów serii Polonika XVI–XVIII Wieku w Bibliotekach Rzymskich. Por. też omówienie: P. Tafiłowski, *Rejestracja rękopiśmiennych i drukowanych poloników w zbiorach zagranicznych – problem wciąż otwarty*, Roczniki Biblioteczne 58 (2014), s. 87–100; ważne znaczenie dla poszerzania naszej znajomości najstarszych dzieł polskiego piśmiennictwa ma strona Manuscripta.pl. Przewodnik po rękopisach średniowiecznych w zbiorach polskich, https://manuscripta.pl/ [dostęp: 10.05.2024], gdzie rejestrowane są zarówno zabytki z instytucji polskich, jak i zagraniczne.

[5] M.in. T. Lehr-Spławiński, K. Piwarski, Z. Wojciechowski, *Polska – Czechy. Dziesięć wieków sąsiedztwa*, Katowice–Wrocław 1947; T. Lehr-Spławiński, *Dědiční kulturní svazky polsko-české*, Časopis Národního muzea. Oddíl duchovědný 116 (1947), s. 26–37, przedruk: T. Lehr-Spławiński, *Rozprawy i szkice z dziejów kultury Słowian*, Warszawa 1954, s. 189–234; K. Maleczyński, *Polska a Czechy w średniowieczu. Próba rewizji pojęć*, Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka 2 (1947), s. 1–46; J. Krzyżaniakowa, *Związki Uniwersytetu Praskiego z Uniwersytetem Krakowskim w drugiej połowie XIV wieku*, Acta Universitatis Carolinae. Historia Universitatis Carolinae Pragensis 5 (1964), fasc. 1–2, s. 53–134; S. Urbańczyk, *Rola Wielkich Moraw i Czech w kulturze Polski średniowiecznej*, [w:] *Kraków i Małopolska przez dzieje*, red. C. Bobińska, Kraków 1970, s. 87–100; R.T. Tomczak, *Kontakty edukacyjne Polaków z uniwersytetami praskimi w okresie średniowiecza.*

Adam Mickiewicz University Press © 2025

przechowywanego poza granicami kraju, jedną z dróg do osiągniecia tego celu są badania przeprowadzane w instytucjach naszych sąsiadów, uwzględniające rozpoznany już wzajemny przepływ zabytków piśmiennictwa[6].

Streszczając krótko poszczególne rozdziały, można stwierdzić, że koncentrują się wokół czterech aspektów: polonika w wybranych instytucjach krajów ościennych, średniowieczne dzieła/księgozbiory rękopiśmienne, konflikty wojenne a losy rękopisów, dzieje książki w szerszym wymiarze, od średniowiecza po współczesność.

Polonikom na obecnym terenie Czech, Słowacji i Rosji poświęcono trzy teksty. Eduard Lazorík analizuje biblioteki kartuzjańskich klasztorów w dzisiejszej Słowacji, ukazując silne związki z polskim środowiskiem, zwłaszcza z Krakowem (*Poloniká v knižniciach spišských kartuziánov*). Miroslav Myšák w artykule *Silesiaka i polonika w zbiorach biblioteki pałacowej w Kromieryżu – wstęp do problematyki* wprowadza do badań nad zasobem biblioteki w Kromieryżu, podkreślając przechowywanie tam licznych druków z Wrocławia i poloników z Warszawy i z Krakowa. Z kolei Andrea Mariani w artykule *Zespół „Komi-*

Studium prozopograficzne, Poznań 2020; idem, *Kontakty edukacyjne Polaków z uniwersytetami praskimi w XVI–XVIII wieku. Studium prozopograficzne*, Poznań 2021; omówienie starszych badań: M. Matla, *Czeskie wpływy kulturowe w języku i piśmiennictwie państwa piastowskiego w świetle historiografii polskiej*, Historia Slavorum Occidentis 2(3) 2013, s. 210–233.

[6] I. Hlaváček, *Przyczynek do czesko-polskich kontaktów książkowych za panowania Przemyślidów*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne 33 (1976), s. 313–328; idem, *Z česko-polských knižních kontaktu v době přemyslovské*, [w:] idem, *Knihy a knihovny v českém středověku (Studie k jejich dějinám do husitství)*, Praha 2005, s. 82–97; M. Bogucka, *Polonica z XVI i XVII wieku w archiwach czeskich*, Przegląd Historyczny 48 (1957), cz. 1, s. 79–93; A. Vavroušková, *Przyczynek do ewidencji rękopiśmiennych poloników w Czechosłowacji*, Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka 15 (1960), nr 1, s. 113–115; W. Urban, *Niektóre polonica z XVI i XVII wieku w zbiorach czechosłowackich*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne 9 (1962), s. 173–181; A. Měšťan, *Starší polonika Strahovské knihovny*, Slavia 32 (1963), s. 85–90; L. Urbánková, *Česko-polské vztahy v minulosti: soupis archivních materiálů*, Brno 1964; L. Čuprová, *Literatura o Polsku v knihovnách na Moravě a v opavsko-krnovském knížectví 17. a 18. století*, Slezky Sborník 66 (1968), č. 3, s. 379–402; E. Barborová, *Česko-polské vztahy v minulosti 1318–1648: soupis archivních materiálů*, České Budějovice 1968; R. Stelmach, *Polonika i silesiaka w Archiwum w Brnie*, Archeion 92 (1993), s. 204–206; *Retro informace 1995: Soupis polonik*, Státní ústřední archiv v Praze, Praha 1995; P.O. Krafl, *Crescente cottidie malicia perversorum. Notka o wpływie statutów Jakuba Świnki na czeskie prawodawstwo kościelne*, [w:] *Świat, Europa, mała ojczyzna. Studia ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Grodziskiemu w 80-lecie urodzin*, red. M. Małecki, Bielsko-Biała 2009, s. 111–117; idem, *Statut „De hiis autem" w rękopisie Archiwum Ziemi Morawskiej w Brnie*, Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego 23 (2003), s. 277–282; Z. Kortusová, *Polonika v mobiliárních a knihovních fondech na území Plzeňského kraje*, Průzkumy památek 23 (2016), č. 2, s. 109–117; *Polonika czeskie doby renesansu, baroku i oświecenia w Bibliotece Premonstratensów na Strahowie (Praga). Katalog*, oprac. J. Linka, Warszawa 2011; *Współczesne księgozbiory polskie*.

Adam Mickiewicz University Press © 2025

sja funduszu edukacyjnego" Rosyjskiego Archiwum Państwowego Akt Dawnych jako źródło do badań nad Towarzystwem Jezusowym i KEN. Rekonesans opisuje cenne źródła do badań nad historią jezuitów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, które przechowywane są obecnie w Moskwie.

Drugi blok tekstów odnosi się ściśle do średniowiecznych zabytków rękopiśmiennych. Wojciech Świeboda w tekście *Średniowieczne rękopisy z księgozbiorów burs Uniwersytetu Krakowskiego* przedstawia odnalezione rękopisy i stare druki przechowywane dawniej w bursach Uniwersytetu w Krakowie, podkreślając ich rolę jako pomocy dydaktycznych i naukowych dla mieszkańców tychże instytucji. Edward Skibiński (*Nad kroniką Galla*) koncentruje swoją uwagę na pierwszej polskiej kronice, Anonima zwanego Gallem, próbując dociec oddziałujących na jej autora tekstów, oraz analizuje sam Kodeks Zamoyskich i znajdujące się tam *Vita Alexandri*. Z kolei studia nad pierwszą czeską kroniką, a właściwie losami jej dwóch rękopisów, podjął David Kalhous w tekście *Kosmas a jeho (ztracené) rukopisy*, rekonstruując jeden z nich po jego zniszczeniu w 1870 r. i badając relacje między analizowanymi przekazami. Zabytkowi śląskiemu, tzw. Psałterzowi Wrocławskiemu, należącemu dziś do zasobów Fitzwilliam Museum in Cambridge, poświęciła uwagę Marzena Matla w rozdziale *By Whom and for Whom? Discussions on the Breslau Psalter and Its Purpose*.

Na pogłębione badania zasługuje również wzmiankowana już wcześniej kwestia wpływu wojen na losy piśmiennictwa. Tekst Marii Bláhovej (*Vliv válečných událostí na osudy českých historiografických rukopisů*) ukazuje losy czeskich rękopiśmiennych kronik i roczników podczas konfliktów zbrojnych na przestrzeni sześciu wieków, ich zniszczenia oraz dekompletację podczas II wojny światowej. Analogiczną problematykę, ale w węższej perspektywie, tj. wpływ ostatniej wojny na zdekompletowanie biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, przybliżył Norbert Delestowicz w tekście *Collection of the Library of the Poznań Society for the Advancement of Arts and Sciences: Losses during the War and the Present State*.

Ostatni blok tekstów poświęcony jest historii książki, a właściwie szerzej – rozwojowi piśmiennictwa. W artykule *Edwarda Potkowskiego koncepcja historii średniowiecznej książki rękopiśmiennej* Piotr Tafiłowski omawia dorobek profesora Potkowskiego i jego nieukończony podręcznik dotyczący książki średniowiecznej, którego powstanie mogłoby wpłynąć na rozwój studiów rękopisoznawczych, księgoznawczych oraz starodrucznych w Polsce. Natomiast Grzegorz Nieć w tekście *Czeska kultura książki w dziejowym rozwoju* szkicuje tysiącletnią historię czeskiej kultury książki, jej rolę w budowaniu tożsamości narodowej oraz rywalizację z niemieckim żywiołem i dominacją sowiecką.

Adam Mickiewicz University Press © 2025

Warto dodać, że zespół badaczy z Wydziału Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, w odpowiedzi na potrzeby badań nad rozproszonym materiałem źródłowym dotyczącym dziejów średniowiecznej Polski, podjął się we współpracy z czeskimi archiwistami rozpoznania i udokumentowania poloników (w tym silesianów) przechowywanych w czeskich instytucjach naukowych. Badania te koncentrują się na materiałach z okresu średniowiecza i początku epoki nowożytnej, granicę umowną stanowi rok 1526. Inicjatywa ta, prowadzona w ramach wieloletniego projektu „Średniowieczne i wczesnonowożytne polonika w czeskich zbiorach naukowych" (nr 11H 18 0181 86), jest finansowana przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego poprzez Narodowy Program Rozwoju Humanistyki[7]. Projekt ten niewątpliwie wypełni istotną lukę w dokumentacji i w analizie poloników oraz silesianów, które mają nieocenioną wartość dla wspólnego dziedzictwa kulturowego i historycznego regionu. Dzięki współpracy polskich i czeskich badaczy możliwe jest nie tylko odkrycie i skatalogowanie nie zawsze znanych nauce polskiej rękopisów, starodruków czy dokumentów, ale także ich udostępnienie szerszej społeczności naukowej, tak w formie wydanego inwentarza, jak przygotowywanej internetowej bazy danych. Inicjatywa ta nie tylko poszerzy bazę źródłową w odniesieniu do dziejów średniowiecza, ale przede wszystkim pozwoli na lepsze zrozumienie historii, kultury i wzajemnych wpływów oraz powiązań między państwami i społecznościami środkowoeuropejskimi, funkcjonującymi w odmiennych granicach niż obecnie, ale też – zwłaszcza w wymiarze personalnym – współdziałających na licznych płaszczyznach życia politycznego, społecznego, religijnego i gospodarczego.

Marzena Matla, *Lenka Németh Vítová*, *Robert T. Tomczak*

[7] Więcej o założeniach projektu, zob. R.T. Tomczak, *Rejestracja średniowiecznych poloników i silesiaków ze zbiorów czeskich instytucji naukowych – metodyka badań*, [w:] *Littera scripta manet. Zbiory rękopiśmienne w zasobach bibliotek, archiwów i muzeów*, red. E. Danowska, A. Fulda-Krokos, Kraków 2022, s. 415–428.

Adam Mickiewicz University Press © 2025